

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень
УДК 34.023+347.98

Соіч Олег Валерійович

аспірант

НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

Соич Олег Валериевич

аспирант

НИИ государственного строительства и местного самоуправления

Национальной академии правовых наук Украины

Soich Oleg

Post-Graduate Student of the

Scientific Research Institute of State Building and Local Government of

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТА ПРАВА

ПОНЯТИЕ СУБЪЕКТА ПРАВА

CONCEPTS OF THE SUBJECT OF LAW

Анотація. Суб'єкт права є однією з основних категорій правової науки. Попри це проблематика тлумачення його сутності залишається дискусійною до сьогодні. Визначення місця суб'єкта права в системі права має не лише теоретичне, але й велике практичне значення, оскільки визначає спрямованість правового регулювання суспільних відносин та характер взаємодії між собою суб'єктів правовідносин. Посилення уваги до цього питання в наш час пов'язується з активізацією досліджень суб'єктів права в межах галузевих відносин. Наскільки їх специфіка виявляє нові ознаки суб'єкта права, настільки ж зазнають оновлення уявлення про поняття суб'єктів права.

Мета статті полягає у вивченні поняття та основних ознак суб'єкта права.

Встановлено, що дослідження сутності суб'єкта права у вітчизняній та іноземній літературі здійснюється у межах декількох підходів. Ціннісний підхід сформувався під впливом феноменології, що виявилось у визнанні за суб'єктом духовної сутності, власної правосвідомості. Поняття такого суб'єкта найбільшою мірою відповідає юридичному вченню про дієздатність. Він має природну здатність до діяльності, що носить ціннісно-орієнтований характер. Згідно з традиційним підходом суб'єкт права є особою, яка наділена правосуб'єктністю, може ставати учасником правовідносин та здійснювати в цих межах певні права обов'язки.

Передумовою правового статусу особи є набуття правосуб'єктності: правоздатності та дієздатності, які свідчать про правову зрілість суб'єкта. Вступаючи в правовідносини, суб'єкт права стає суб'єктом правовідносин, отримуючи можливість реалізовувати свої потенційні права та можливості в конкретній галузі права, а також нести відповідальність за свої вчинки.

Ключові слова: *суб'єкт права, суб'єкт правовідносин, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність.*

Анотація. *Субъект права является одной из основных категорий правовой науки. Несмотря на это проблематика толкования его сущности остается дискуссионной до сих пор. Определение места субъекта права в системе права имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение, поскольку тем самым обуславливает направленность правового регулирования общественных отношений и характер взаимодействия субъектов правоотношений между собой. Усиление внимания к этому вопросу в настоящее время связано с активизацией исследований субъектов права в рамках отраслевых отношений. И насколько их специфика выявляет*

новые признаки субъекта права, настолько же происходит обновление представлений о его содержании.

Цель статьи заключается в изучении понятия и основных признаков субъекта права.

Установлено, что исследование сущности субъекта права в отечественной и иностранной литературе осуществляется в пределах нескольких подходов. Ценностный подход сформировался под влиянием феноменологии, и выразился в признании за субъектом духовной сущности, собственного правосознания. Понятие такого субъекта в наибольшей степени соответствует юридическому учению о дееспособности. Он имеет естественную способность к деятельности, имеет ценностно-ориентированный характер. Согласно традиционному подходу субъект права является лицом, наделенным правосубъектностью, может становиться участником правоотношений и осуществлять в этих пределах определенные права и обязанности.

Предпосылкой правового статуса субъекта является приобретение правосубъектности: правоспособности и дееспособности, которые свидетельствуют о его правовой зрелости. Вступая в правоотношения, субъект права становится субъектом правоотношений, получая возможность реализовывать свои потенциальные права и возможности в конкретной области права, а также нести ответственность за свои поступки.

Ключевые слова: *субъект права, субъект правоотношений, правосубъектность, правоспособность, дееспособность.*

Summary. *The subject of law is one of the main categories of legal science. Nevertheless, the issue of interpreting its essence remains debatable to this day. Determining the place of the subjects of law in the system of law has not only theoretical, but also great practical value, because it determines the orientation of the legal regulation of social relations and the nature of interaction between the*

subjects of legal relations. Increasing attention to this issue is nowadays associated with the intensification of research of activities of subjects of law in various fields of law. As much as their specificity reveals new features of the subject, as well updates the views on the essence of the subjects of law.

The purpose of the article is to study the concept and basic features of the subject of law.

Found that studies of the nature of the subjects of law in the domestic and foreign literature carried out within a few approaches. Valuable approach shaped by phenomenology, which resulted in the recognition by the spiritual essence of the subject, his own legal awareness. The concept of such subjects is most relevant with doctrine of legal capacity. He has a natural ability for activity, which has the value-oriented nature. According to the traditional approach, the subject of law is a person, which is endowed with legal personality, may become a party to the legal relationship and perform within that limits certain rights and duties.

The prerequisite for the legal status of a subject of law is acquiring the features of legal personality, which indicate the legal maturity of the subject. With entering into legal relations, it becomes the subject of legal relations, and getting the opportunity to realize its potential rights and opportunities in a specific area of law, as well as to be responsible for their actions.

Key words: *subject of law, subject of legal relationships, legal personality, capacity, competence.*

Актуальність дослідження. Суб'єкт права є однією з основних категорій правової науки. Попри це проблематика тлумачення його сутності залишається дискусійною до сьогодні. Визначення місця суб'єкта права в системі права має не лише теоретичне, але й велике практичне значення, оскільки, загалом, визначає спрямованість правового регулювання суспільних відносин та характер взаємодії між собою суб'єктів приватно-та публічно-правових відносин, зокрема, особи та держави. Посилення уваги до

цього питання в наш час пов'язується з активізацією досліджень суб'єктів права в межах галузевих відносин, і наскільки їх специфіка виявляє нові ознаки суб'єкта права, настільки зазнають оновлення уявлення про тлумачення його змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема теоретичного осмислення категорії суб'єкта права є однією з центральних в сучасній українській юридичній науці, досить активно розвивалась в радянському та дореволюційному російському правознавстві. Класичними працями в цій сфері можна вважати дослідження М. Алексеєва [1], І. Ільїна [6], Б. Чичеріна [17], С. Алексеєва [2]. Особливий внесок в розробку сучасних теоретичних положень зробили Л. Горбенко [4], П. Рабинович [10], О. Скакун [12], М. Хаустова [16] та ін.

Мета статті полягає у вивченні поняття та основних характеристик суб'єкта права. Досягнення цієї мети передбачає виконання наступних завдань: а) дослідити основні теоретичні підходи до розуміння суб'єкта права; б) проаналізувати співвідносність між термінами «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»; в) дослідити структуру правосуб'єктності як визначальної характеристики суб'єкта права.

Виклад основного матеріалу. Історія теоретичного осмислення сутності суб'єкта права є досить давньою. Перші серйозні дослідження в цій сфері були зроблені ще в середині XIX ст. і з того часу юридична наука збагатилась численними підходами в розумінні даного поняття. Розглянемо найбільш поширені з них.

Ціннісний підхід в дослідженнях сутності суб'єкта права використовувався багатьма російськими і західними правознавцями. Зокрема, в працях Й.Біндера [18], Л.Дюгі [19], Е. Гельдера [20] та ряду інших авторів підкреслюється момент визнання правопорядком цінності особистості і її правового захисту. Особлива роль в обґрунтуванні такого підходу належить видатному російському філософу права М.М. Алексеєву.

Узагальнивши обширний сучасний матеріал з філософії і теорії права, М. Алексєєв будує систему, в основі якої лежать три найважливіші теми російської філософії: суб'єкт права, цінність в праві та ідеал правовідносин. Вчений доводить, що суб'єкт права повинен мати духовну природу, яка забезпечує духовний характер правових приписів [1].

Традиційна юридична наука, вважає М.Алексєєв, акцентує увагу на об'єктивному праві, яке виступає реалізованим і закріпленим юридичним смислом. «Юридичному суб'єкту тільки й залишається, що пасивно відтворювати смисл позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм» [1, с. 84]. Натомість Алексєєв вважає, що бути наділеним правом, «носити право» означає не тільки бути діячем, але й бути визнаною і охоронюваною цінністю, На противагу «персональному» розумінню суб'єкта як діючої в праві особи він висуває суб'єкт як цінність. «Бути суб'єктом права означає бути визнаною правом цінністю». Таке розуміння кардинально відрізняється від традиційного підходу, оскільки, як показує автор, не придатне для розуміння суб'єкта як носія обов'язків. «Бути носієм обов'язків не тільки не означає бути цінністю, але скоріше означає щось протилежне: бути засобом для виконання певної цілі, виконувати певне призначення, служити якійсь цінності» [1, с. 86].

Іншим важливим моментом його теорії є те, що особа сама повинна усвідомлювати власну цінність. Таке усвідомлення, визначення власної правової значимості становить, на думку вченого, глибинну основу ідеї права. «Стикаючись з цінністю, емпіричне існування... здобуває основи свого власного існування, ... стає самоціллю, здобуває морально виправдану здатність самовизначення» [1, с. 101 – 102].

Дещо інакше ідея усвідомлення суб'єктом права власної цінності виражена в поглядах іншого відомого російського філософа права І.А.Ільїна. Цілком у дусі російської релігійної філософії він дає визначення сутності права, яке «є необхідним атрибутом духу», «чимось дійсно цінним,

незамінним, священним, і тоді в основі його лежить щось об'єктивно священне, певна безумовна і вища цінність». Цінність права, його значення визначається в кінцевому підсумку саме цінністю духовних змістів і духовних станів. Таке (достовірне для Ільїна) розуміння права доступне лише суб'єкту, який сам усвідомив і утвердив у собі духовну природу. «Адже право, – підсумовує вчений, – немислиме і неможливе поза суб'єктом права, тобто тієї істоти, для якої воно, чиє воно, через яку воно» [6, с. 307]. Разом з тим, суб'єкт, творячи право «для себе», повинен сам бути достойним права, «творячи таке право, яке відповідало б його власній гідності». Суб'єкта права – це духовний суб'єкт, «жива духовна сила», яка «потребує права і творить право як свою необхідну життєву форму, і тому ця форма повинна оберігати гідність свого творця і виражати його природну повагу до себе» [6, с. 308].

Проблема гідності особи розкривається в творчості Б.М. Чичеріна. У своїй праці «Філософія права» (1900 р.) вчений визначає суб'єкта як істоту, наділену розумом і волею. Основною визначальною рисою людини як розумної істоти є свобода волі. «Саме в результаті цього вона визнається особою і їй присвоюються права» [17, с. 53]. Особу Чичерін характеризує як 1) «постійно перебуваючу сутність», яка здатна признавати своїми дії в минулому і майбутньому, а також визнає це за іншими; 2) одиничну сутність – сконцентрована на собі і відокремлена від інших, як самостійний центр сили і діяльності; 3) істоту духовну, наділену розумом і волею; 4) воля цієї одиничної істоти визнається вільною (свобідною). «В силу цього їй присвоюються права, тобто влада розпоряджатись своїми діями та присвоєними предметами»; 5) особі присвоюється певна гідність, в результаті чого вона вимагає поваги до себе [17, с. 54 – 55]. Джерело вищої гідності людини, вважає Чичерін, що «вона носить в собі усвідомлення Абсолютного, тобто це джерело лежить саме в метафізичній природі суб'єкта, яка підносить його над всім природним світом і робить її істотою,

що має цінність сама по собі і потребує поваги до себе» [17, с. 54 – 55]. Таким чином, людська особистість становить джерело і підставу всякого права.

Схожих поглядів дотримувався ще один представник російської школи філософії права П.І. Новгородцев. Право на гідне людське існування він уявляє не тільки як моральне право, а й як юридичне. Юридичний характер цього права, на його думку, полягає в тому, що тут мається на увазі «не позитивний зміст людського ідеалу, а тільки заперечення тих умов, що зовсім виключають можливість гідного людського життя», тобто зовнішніх стиснень для духу. Це право не суперечить завданню і сутності права, оскільки здійснюється в ім'я охорони основних правових цінностей – волі і гідності особистості. Суб'єктом же права виступає особистість, наділена розумом і вільною волею в її зв'язках із суспільством [14, с. 124].

Отже, ціннісний підхід в розумінні сутності суб'єкта права представлений в творчості російських філософів права кінця ХІХ – початку ХХ ст. ст. Варто зазначити, що такі погляди сформувались під впливом феноменології – одного з найбільш авторитетних напрямків філософії цього періоду, а також російської релігійної філософії, що проявляється в визнання за суб'єктом духовної сутності. Феноменолого-герменевтична філософія права за формами об'єктивного права прагне розглянути живого суб'єкта, носія дійсної правосвідомості. В образі такого суб'єкта трансцендентальне (універсальне) і емпіричне (одиничне) презентовані в єдності, як єдність сутності та існування. Поняття такого суб'єкта найбільшою мірою відповідає юридичному вченню про дієздатність. Він має природну здатність до діяльності, що носить ціннісно орієнтований характер.

Традиційний підхід до розуміння суб'єкта права як носія правовідносин є досить популярним у вітчизняній, а також радянській та російській юридичній науці. Більшість вчених-правознавців під цим поняттям розуміють учасників правовідносин, які мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Одним з найбільш відомих прихильників такого підходу

є російський вчений В.С. Нерсисянц, який вважає, що «особа, суб'єкт права, в абстрактній формі персоніфікує буття (сутність) права в сфері його існування. Правосуб'єктність – це, так би мовити, людський вимір і вираження процесу здійснення принципу формальної рівності. Суб'єкт (особа, особистість) тільки тому і є правовим суб'єктом (правовою особою, правовою особистістю), що уособлює правове буття, принцип права і виступає його активним реалізатором» [9, с. 44].

На сьогодні в теорії держави і права сформувались два протилежні підходи до розуміння співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Для першого характерним є ототожнення цих категорій; прихильники другого намагаються їх розрізнити. Так, М. А. Гредескул ще на початку минулого століття зазначав, що суб'єкт права є центральним пунктом у юридичних відносинах. Він розподіляв їх на ті, що є фізичною особою і відповідно «творцем створюваних ним прав та обов'язків», та «штучного» суб'єкта, яким є юридична особа. Отже, його розуміння суб'єкта права збігається з розумінням суб'єкта правовідносин [16, с. 31-32].

До числа прихильників першого підходу слід віднести відомого правознавця радянського періоду С.С. Алексєєва. Характеризуючи поняття суб'єкта права, він виділяє дві головні його характеристики: по-перше – це особа, учасник суспільних відносин (індивіди, організації), яка за своїми особливостями може бути носієм суб'єктивних прав і обов'язків. По-друге – це особа, яка здатна реально брати участь в правовідносинах, набула якостей суб'єкта в силу юридичних норм [2, с. 138-139]. Іншими словами, саме юридичні норми стають підставою до визначення особи-індивіда, організації чи суспільних утворень суб'єктами права. Категорії «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» С. Алексєєв вважає тотожними [2, с. 139]. Схожої думки дотримувався С. Ф. Кечек'ян, який прийшов до висновку, що поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» тотожні [7, с. 83-84].

Загалом, російська дореволюційна та радянська юридична наука зазвичай ототожнювала суб'єкт права з учасником (суб'єктом) правовідносин, які досліджувались у рамках складу правопорушення як його елемент. Цей підхід залишався головним під впливом того, що ні правопорядок царської Росії, ні радянська правова система не передбачали особистість, індивіда як вихідний початок, творця права [16, с. 32].

Іншу позицію висловлює дослідниця Р.Й. Халфіна. «Суб'єкт права» («правосуб'єктність»), на її думку, – поняття більш ширше, певною мірою відмінне від поняття «суб'єкт (учасник) правовідносин» [15, с. 115-116]. «Суб'єкт права» – це особа, яка володіє правосуб'єктністю, тобто особа потенційно (взагалі) здатна бути учасником правовідносин – це реальний учасник даних правових відносин.

Сучасний підхід розуміння суб'єкта права визначає останнього як особу чи організацію, за якими держава визнає здатність бути носіями суб'єктивних прав чи юридичних обов'язків. «Не природа, не суспільство, а тільки держава визначає, хто і за яких умов може бути суб'єктом права, а отже, і учасником правовідносин, які якості він повинен мати. Лише законом може встановлюватися і визначатися та особлива юридична якість, чи властивість, яка дозволяє особі чи організації стати суб'єктом права. Ця якість чи властивість називається правосуб'єктністю» [13, с. 89].

Відомий французький вчений П. Сандевуар у своїй праці «Вступ до права» дає наступне тлумачення суб'єкта права: «це індивід або група індивідів, що здатний бути носієм прав чи обов'язків. Статус суб'єкта права – це риса, яка перетворює індивіда чи групу індивідів в центр прав, інтересів та обов'язків, встановлених в законному порядку, що піднімає цього індивіда чи групу індивідів до рівня активного і відповідального учасника правового життя. Якщо суб'єкт права розглядати з такої позиції, то про нього варто говорити як про активного суб'єкта права. Якщо ж його розглядати з позиції його обов'язків, то про нього говорять як про пасивний суб'єкт права» [11].

Проблема розмежування понять суб'єкта права та суб'єкта правовідносин в юридичній літературі залишається до кінця не розв'язаною до сьогодні. Досить часто дані категорії використовуються як синоніми. Тим не менше, набагато переконливішою є позиція науковців, які, все ж, намагаються провести різницю між ними. Так, М. Хаустова наполягає, що «суб'єкт правовідносин – це учасник конкретних правовідносин, а суб'єкт права – це особа, що не є учасником правовідносин, але за наявності певних умов може ним стати. Таким чином, суб'єкт права за деяких обставин може не бути учасником правовідносин, тоді як учасник правовідносин завжди є одночасно і суб'єктом права» [16, с. 34].

Така позиція підтверджується і конкретною практикою застосування юридичних норм: вступаючи в правовідносини в конкретній галузі права (наприклад, інтелектуального), суб'єкт права реалізовує не всі свої права та обов'язки, а лише певну їх частину. Розмежування досліджуваних понять окремими галузями вітчизняної юридичної науки підтверджується аналізом підручника «Адміністративне право України». Автори вказують на те, що «Суб'єкт адміністративного права має потенційну здатність вступати в адміністративні правовідносини. У конкретному випадку він може і не бути учасником правовідносин. Якщо громадянин не чинить адміністративних правопорушень, то він не є суб'єктом адміністративно-деліктних відносин. Громадянин України, який перебуває за її межами, може теоретично ні в яких адміністративно-правових відносинах не брати участі, тобто не бути їх суб'єктом, однак суб'єктом адміністративного права він є, оскільки його як громадянина адміністративно-правові норми наділили комплексом прав і обов'язків. Суб'єкт адміністративних правовідносин є фактичний учасник правових зв'язків у сфері управління, тобто він обов'язково в них бере участь» [8, с. 74-75].

Таким чином, «суб'єкт права» є більш ширшою категорією, ніж «суб'єкт правовідносин», оскільки носієм прав і обов'язків не завжди має бути учасник конкретного, індивідуалізованого правовідношення.

Відмінність між категоріями простежується і в тому, що «по-перше, правовідносини — не єдина форма реалізації норм права; по-друге, малі діти, душевнохворі люди, які є суб'єктами права, не можуть бути суб'єктами правовідносин; по-третє, конкретний громадянин завжди є суб'єктом права, але не завжди є учасником правовідносин» [5, с. 338].

Отже, вважаємо за доцільне розрізняти категорії суб'єкта права і суб'єкта правовідносин. Суб'єкт правовідносин – це індивідуально визначений суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність (визначений обсяг прав і свобод) у конкретних правовідносинах. Проте будь-який суб'єкт права не є суб'єктом того чи іншого конкретного правовідношення. Поняття «суб'єкт права» є загальним і первинним, а поняття «суб'єкт правовідносин» — конкретним і вторинним. Можна зазначити, що трансформація суб'єкта права в учасника правовідносин пов'язана з процесом перетворення можливого в дійсне, перетворенням наявності об'єктивного права в реальну поведінку.

Ще одним дискусійним моментом теоретичного осмислення категорії «суб'єкт права» є його зв'язок з поняттям «правосуб'єктність». Правосуб'єктність зазвичай розглядається як юридична якість, властивість особи, правове становище, належність її до правової системи, входження до неї [16, с. 36]. Характеризуючи сучасне співвідношення між ними, С.І. Архипов вказує, що правосуб'єктність особи, виражає «не лише особливе ставлення держави до особистості, але й ставлення до неї юридичної науки, правознавства. Сьогодні це відношення полягає в тому, що в правосуб'єктності держава та юридична наука вбачають не самі прояви особистості, її правову форму, а лише юридичний засіб, інструмент впливу на неї, управління нею» [3, с. 127].

У структурі правосуб'єктності виділяють три основні складові: правоздатність, дієздатність, а також права і обов'язки, закріплені за особою законами. С.І. Архипов розглядає правоздатність та дієздатність як дві стадії розвитку правосуб'єктності. На першому етапі (правоздатність) суб'єкт права являє собою «чисту правову форму, правову оболонку, позбавлену правового змісту – вольових рішень особи». Друга стадія, яка відповідає дієздатності, – це стадія досягнення правовою особою правової зрілості, що передбачає здатність особи самостійно реалізовувати функції суб'єкта права [3, с. 132]. Набуваючи дієздатності, особа стає здатною по-перше, виражати в праві свою суб'єктивну волю, свої суб'єктивно-правові домагання; по-друге, визнання особи дієздатною є підтвердженням її можливості самостійно брати участь в правовідносинах; по-третє – настання дієздатності означає здатність волі контролювати і визначати себе у всіх своїх проявах [3, с. 133].

Інша точка зору на співвідношення понять правосуб'єктності та суб'єкта права С. С. Алексєєвим. Він вказував, що правосуб'єктність є не що інше, як праводієздатність. Тому категорії «суб'єкт права» і «правосуб'єктність» збігаються. Власне правосуб'єктність є невід'ємною від особи якістю [2, с. 380].

Висновки. Таким чином, поняття суб'єкта права є ключовим в юридичній науці, адже тільки завдяки йому і для нього право існує. Суб'єкт права – це та особа, чиєю свідомістю та практичною діяльністю право створюється, чії цінності, цілі та ідеали в праві реалізуються. Суб'єкт – це джерело та кінцева мета права, свого роду правовий абсолютизм. Передумовою правового статусу особи є набуття нею рис правосуб'єктності – правоздатності та дієздатності, що свідчить про правову зрілість суб'єкта. Вступаючи в правові відносини, суб'єкт права стає суб'єктом правовідносин, отримуючи можливість реалізовувати свої потенційні права та можливості в конкретній галузі права, а також нести відповідальність за свої вчинки.

Література

1. Алексеев Н.Н. Основы философии права. СПб.: Юридический ин-т, 1998. 256 с.
2. Алексеев С.С. Общая теория права: у 2 т. / Москва: Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.
3. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 469 с.
4. Горбенко Л.А. Суб'єкт права як категорія правознавства: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2017. 208 с.
5. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред.: М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
6. Ильин И.А. Теория права и государства. Изд. 2-е, доп. ; под ред. В. А. Томсинова. Москва: «Зерцало», 2008. 550 с.
7. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 185 с.
8. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
9. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА М, 1998. 652 с.
10. Рабинович П. М. Основы загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 5-е, зі змінами. К.: Атіка, 2001. 176 с.
11. Сандевуар П. Введение в право. Москва: Издательская группа «Интратэк-Р», 1994. 169 с.
12. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. Университет внутренних дел. Харьков: Фирма «Консум», 2000. 704 с.
13. Теорія держави і права: академічний курс: підруч / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

14. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / Данильян О. Г. та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
15. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. 352 с.
16. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 3. С. 29-38.
17. Чичерин Б.Н. Философия права. Москва: Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнорев, 1900. 334 с.
18. Binder J. Das Problem der juristischen Persönlichkeit. Leipzig, 1907.
19. Duguit L. L'Etat, le droit objectif et la loi positive. P.: Thorin et fils, 1901.
20. Hölder E. Natürliche und juristische Personen. Leipzig, 1905.

References

1. Alekseev N.N. Osnovy filosofii prava [Fundamentals of legal philosophy]. St. Petersburg.: Juridicheskij in-t, 1998. 256 p.
2. Alekseev S.S. Obshhaja teorija prava [General theory of law]: in 3 vols / Moscow: Juridicheskaja literatura. 1982. vol. 2. 360 p.
3. Arhipov S.I. Sub#ekt prava: teoreticheskoe issledovanie [Subject of law: theoretical study]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo R. Aslanova «Juridicheskij centr Press», 2004. 469 p.
4. Horbenko L.A. The subject of law as a category of jurisprudence. Ph. D. Thesis. Lviv, 2017. 208 p. (In Ukrainian).
5. Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]. Kharkiv: Pravo, 2009. 584 p. (Eds: M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna).
6. Il'in I.A. Teorija prava i gosudarstva [Theory of Law and State]. 2d ed. Moskva: Zercalo, 2008. 550 s. (Ed.: V. A. Tomsinova).
7. Kechek'jan S. F. Pravootnosheniya v socialisticheskom obshhestve [Legal relations in a socialist society]. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1958. 185 p.

8. Kolpakov V.K., Kuzmenko O.V. Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2003. 544 p.
9. Nersesjanc V.S. Filosofija prava [Philosophy of Law]. Moskow: NORMA-INFRA M, 1998. 652 p.
10. RabyNovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Fundamentals of the general theory of law and state]. 5h ed. Kyiv: Atika, 2001. 176 p.
11. Sandevuar P. Vvedenie v pravo [Introduction to Law]. Moskow: Intratjek-R, 1994. 169 p.
12. Skakun O.F. Teorija gosudarstva i prava [Theory of Government and Rights]. Har'kov: Konsum, 2000. 704 p.
13. Teoriia derzhavy i prava [Theory of Government and Rights]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 688 p. (Eds: O. V. Zaichuka, N. M. Onishchenko).
14. Filosofiia prava [Philosophy of Law]. Danylian O. H. etc. Kharkiv: Pravo, 2009. 208 p. (Ed. O.H. Danylian).
15. Halfina R.O. Obshee uchenie o pravootnoshenii [General doctrine of legal relationship]. Moscow: Juridicheskaja literatura, 1974. 352 p.
16. Khaustova M. The subject of law as an element of the legal system of society. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2009. no. 3. pp. 29-38. (In Ukrainian).
17. Chicherin B.N. Filosofija prava [Philosophy of Law]. Moskow: Tipolitografija Tovarishhestva I.N. Kushnoren, 1900. 334 p.
18. Binder J. Das Problem der juristischen Persönlichkeit. Leipzig, 1907.
19. Duguit L. L'Etat, le droit objectif et la loi positive. P.: Thorin et fils, 1901.
20. Hölder E. Natürliche und juristische Personen. Leipzig, 1905.